

В. В. Голіна,
д-р юрид. наук, проф.,
Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків

Н. В. Сметаніна,
асис.,
Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого
м. Харків

ЗЛОЧИННІСТЬ І СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Злочинність, її сутність і природа належать до предмета науки кримінології, є важливим об'єктом дослідження у вітчизняній правовій системі. Вивчення феномену злочинності відіграє сьогодні важливу роль у правовому житті суспільства, а тому посідає важливе місце в наукових працях з кримінології. Сьогодні, у ХХІ столітті, стало очевидним, що процес пізнання сутності злочинності не лише не отримав свого логічного завершення, а й переживає значну кризу. Виникають питання: що сьогодні змінюється і що нині представляє собою реальну загрозу для суспільства?

У сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства та розбудови державності в Україні вивчення кримінологічного-правового феномену злочинності має велике теоретичне та практичне значення, адже потребує перегляду і нової інтерпретації саме поняття «злочинність» і критичний аналіз вже існуючих визначень.

Проблема дослідження злочинності стала предметом наукових пошуків для багатьох учених у сучасній Україні. Значний внесок у вирішенні цього питання зробили українські вчені О.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, А.М.Бойко, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, І.М.Даньшин, С.Ф.Денисов, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, В.С.Зеленецький, А.Ф.Зелінський, О.Г.Кальман, О.М. Костенко, О.Г.Кулик, О.М.Литвак, О.М. Литвинов, В.Ф. Оболенцев, В.М. Попович, І.П. Рущенко, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, В.О.Туляков, І.К.Туркевич, В.І.Шакун, О.Ю. Шостко та інші. Великий інтерес для кримінологічної науки на сучасному етапі у питаннях розвитку уявлення про злочинність

представляють і роботи таких російських вчених, як Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, М.М. Бабаєв, Я.Й.Гилянський, А.І. Долгова, С.М. Іншаков, І.І.Карпець, В.М.Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, Д.О. Лі, В.В.Лунєєв, В.В.Орехов, Ю.Є.Пудовочкін, І.М.Рагімов, О.Б. Сахаров, О.В.Старков, С.М. Шапієв, Д.А. Шестаков, А.М.Яковлев та інші.

Сучасна наука кримінології в Україні розвивається шляхом визначення поняття «злочинність» перш за все як соціального явища, сукупності певних діянь, відповідальність за які передбачена кримінальним законом. Різні наукові погляди і методологічні підходи до дослідження природи і сутності злочинності зумовлюють виникнення різних визначень злочинності у сучасний період розвитку кримінології.

Головне ж у сучасній злочинності – це не кількісні її зміни, а якісні перетворення, вираженням яких служить поява нових видів злочинів, зростання масштабів злочинності, зухвалість і жорстокість дій злочинців, проникнення злочинності в усі структури суспільства і держави, рівень її організованості і міжнародного «співробітництва», тобто концентроване вираження того, що загрожує вільному і незалежному існуванню держави [5, с. 23 – 25]. Сучасне визначення злочинності можливе лише на підставі комплексного і всебічного аналізу існуючих нині кримінологічних підходів до її визначення.

Основні визначення злочинності та їх авторів можемо згрупувати у декілька напрямів. Перший напрямок, який назвемо сумарно-статистичним (або соціально-статистичним), що будується на радянській доктрині – це уявлення про злочинність як про відносно масове, історично мінливе, соціальне явище, що представляє собою сукупність злочинів, вчинених на певній території і в певний проміжок часу (І.М. Даньшин, І.К. Туркевич, О.М. Литвак, О.Г. Кальман, О.Г. Фролова та ін.). Другий напрямок, що отримав назву новітній (або соціально-практичний чи соціально-активний (діяльнісний)) і представляє злочинність як кримінальну активність частини членів суспільства (теорія кримінальної активності) (А.П. Закалюк), як

предметну діяльність і соціальну практику (інституціональна теорія криміналізації суспільства) (В.М. Др'омін), як прояв криміногенного потенціалу суспільства (В.В. Голіна), як масовий прояв деструктивності у поведінці людей (А.Ф. Зелінський), як форму соціальної адаптації (І.П.Рущенко).

Представники російської школи кримінології підкреслюють, що єдності поглядів на поняття «злочинність» не існує і в російській сучасній кримінологічній науці. Вчені умовно виділяють такі підходи до визначення злочинності: 1) фундаментальний (доктринальний), або кримінально-правовий (І.І. Карпец, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, С. Я. Лебедев, В.В.Лунєєв, Г.А. Аванесов, А.І. Алексєєв, Ю.М. Антонян, С.М. Іншаков, Г.Ф. Хохряков, В. Є. Емінов та інші); 2) девіантологічний, або релятивно-конвенціональний (Я.Й. Гилянський); 3) природно-неконвенціональний (Д.А.Шестаков); 4) особистісний (А.І. Долгова); 5) безособистісний (О.В.Старков) [6, с. 8 – 13].

Представники фундаментального підходу під явищем «злочинність» розуміють кримінально-правове та історично мінливе масове негативне соціальне явище, що складається з усієї сукупності злочинів (представляє собою систему злочинів), вчинених у певній державі (регіоні) за той чи інший період часу. Згідно із девіантологічним напрямком злочинність розглядається як відносно поширене (масове) статистично стійке соціальне явище, різновид (одну з форм) девіантності, що визначається законодавцем у кримінальному законі. Відповідно до положень природно-неконвенціонального підходу під злочинністю слід розуміти властивість людини, соціального інституту, суспільства окремої держави, глобального суспільства відтворювати множинність небезпечних для оточуючих людей діянь, що проявляється у взаємозв'язку злочинів і їх причин, що піддається кількісній інтерпретації і зумовлює введення кримінально-правових заборон. Особистісний підхід визначає злочинність як соціальне явище, що полягає у вирішенні частиною населення своїх проблем із винним порушенням

кримінальної заборони. Безособистісний підхід представляє злочинність не як суму злочинів і злочинців, а стверджує, що злочинність виражає суму тих зв'язків і відносин, у яких знаходяться між собою ці злочини і злочинці, у реальному житті нібито не пов'язані [6, с. 8 – 13].

Поняття «злочинність», як і будь-яке поняття, має зміст і обсяг. Пропонуємо таке визначення цього поняття: злочинність – це кримінальна практика людей, що проявляється як явище у виді множинності злочинів і осіб, котрі їх вчинили, у визначеному просторово-часовому проміжку і яка підлягає кількісно-якісному виміру.

У реальній дійсності злочинність характеризується як статистична множинність різних актів індивідуальної злочинної поведінки. Поведінки, що утворює зміст забороненої законом кримінальної практики. Враховуючи єдність злочинів і осіб, які їх вчинили, злочинність ми визначаємо як множинність не лише злочинів, а й злочинців (свідомо відмовляючись при цьому від розуміння злочинності як системи). Надання дефініції поняття «злочинність» через категорію множинності злочинів і осіб, які їх вчинили, дозволяє також надати кількісно-якісну характеристику цього явища у визначеному просторово-часовому проміжку за допомогою кількісно-якісних показників злочинності.

Розкриття поняття «злочинність» через категорію «практика» дозволить реалізувати в кримінології соціально-антропологічний метод, пізнати сутність злочинності, побудувати інформаційну модель злочинності, бо практика (від грецької *praxis*) – це дія, діяльність, діяльне життя, досвід [16, с. 361].

Під множинністю розуміється сукупність елементів, об'єднаних за деякою ознакою, на відміну від маси як чогось цілого і неподільного та сукупності як неподільної єдності і суми [3, с. 682, 648, 1412].

Відмова від спрощених уявлень про злочинність, реалізація соціально-антропологічного методу (поряд з аналізом усталеного статистичного поняття «злочинність») у визначенні і вивченні злочинності дозволить

розробити дієвий механізм прогнозування і запобігання злочинності. Однак на цьому шляху надзвичайно важливо не підмінити поняття «власне буття злочинності» поняттям «кримінальний потенціал особи злочинця». Поняття «злочинність», класифікація проявів злочинності, створення сучасної інформаційної моделі буде вимагати оновленого методологічного обґрунтування (можливо, із використанням положень системного методу), формування підходів до розуміння наукового знання, істини в праві та реалізації теоретичних положень у практичній діяльності.

Досліджуючи явище злочинності, слід зазначити, що у радянській кримінології, так само як і в сучасній кримінологічній науці, існували та існують спроби аналізу злочинності з точки зору системного методу. Такий аналіз можна визнати самостійним кримінологічним напрямом у сучасній науці. Відповідно до системного методу злочинність представляє собою порівняно самостійну, динамічну, ймовірнісну соціальну систему, елементами якої є конкретні злочини, а також окремі види злочинів, об'єднані в однорідні групи. Специфічний зв'язок цих елементів становить не просто сумарне утворення, а якісно інше за своїм змістом явище – злочинність, яка має нові ознаки і тільки їй притаманну закономірність [4, с. 115 – 123]. Однак слід зазначити, що певною мірою системний метод входить у протиріччя з принципом індивідуального характеру злочину. Залишається також відкритим питання про джерела організації такої «злочинної системи», її цілеспрямованість.

У радянській кримінологічній науці не всі вчені поділяли точку зору, що злочинність – це цілісна функціональна система (хоча, наприклад, С.С. Віцин, Я.Й. Гилинський, Н.Ф. Кузнецова схилилися до позиції, що злочинність – це система). Науковці вважали, що оголошувати злочинність системою немає достатніх підстав: зв'язок між злочинами у більшості випадків відсутній, елементи злочинності не є взаємопов'язаними ланками цілісної системи. Злочинність існує і зберігається у суспільстві не внаслідок саморозвитку, що властиво системам, а в силу дії зовнішніх для неї обставин

– причин і умов, що впливають із конкретно-історичних особливостей життя суспільства [10, с. 148 – 149].

Так, Б.Д. Овчинніков, досліджуючи злочинність із позиції явища, що має особливу статистичну природу, зазначав: явища, об'єднані статистично з метою узагальнення їх спільних ознак, не утворюють такої статистичної сукупності, яка сама собою представляє окреме і нове явище. Ні злочинці, ні злочини не пов'язані між собою у нерозривне єдине ціле, тому статистична сукупність злочинців і злочинів (об'єкт статистичного спостереження) не виступає як явище, що має особливу статистичну природу. Сукупність злочинів – це клас однорідних явищ, а не явище злочинності, що має статистичну природу. Однак при будь-якому визначенні поняття «злочинність» не можна відволікатися від того факту, що якщо не було б окремих злочинів, не було б і злочинності [13, с. 20].

Погоджуємось із науковою позицією В.В. Панкратова, який наголошував, що не доведений і навряд чи може бути доведеним системний характер явища злочинності, адже в достатній мірі не обґрунтована і концепція цілісності явища злочинності. Автор вважав, що більш виправдано вчиняють ті кримінологи, які відзначають лише «ознаки системи» в окремих фрагментах явища злочинності (Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, Ю.Д. Блувштейн, У.С. Джекебаєв, А.І. Долгова, К.С. Ігошев, М.О. Стручков, О.В. Шахматов) [14, с. 13 – 14].

Учені відзначали, що методологія системного аналізу має суто прикладний характер – для кожної проблеми будуватися власна методологія, яку не можна в тому ж виді застосувати для вирішення іншої проблеми, хоча б і близької до неї за структурою. А системний підхід спочатку виник у біології і сучасній техніці [2, с. 54 – 57].

Із того факту, що системний підхід є методологічним напрямком наукового пізнання, впливає достатньо прозорий, але часто такий, що, на

жаль, випускається із поля зору, висновок: сам по собі системний підхід не вирішує і не може вирішувати змістовні наукові завдання [2, с. 77 – 79].

Критичний аналіз злочинності як системи можна зустріти і в сучасній кримінологічній літературі [17; 7].

Уже раніше згадувана Н.Ф. Кузнецова наголошувала, що злочинність – не механічна сума окремих злочинів, а їх органічна сукупність. Між усіма ознаками і властивостями злочинності існує діалектична єдність. Злочинність як загальне відображає найбільш суттєві закономірні риси окремих злочинів, а не випадкові ознаки, які мають значення лише для конкретного злочину [9, с. 173 – 181]. Такі аргументи не можна визнати цілком переконливими, адже існує слабкий зв'язок між окремими видами злочинності, а в деяких випадках (наприклад, злочини, що вчиняються чоловіками, і ті, що вчиняються жінками, статеві злочини та економічні злочини, злочини, що вчиняються з необережності) порівняння виглядає недоречним, так мало спільного між ними. А якщо орієнтуватися на розвиток науки, то до розряду органічних потрапляють біологічні, психологічні, соціальні, економічні і складні технічні системи, а також більш складні, комплексні утворення типу географічних, геологічних і т.п. систем [2, с. 179].

Злочин вчиняється конкретною особою; він – явище, яке має відбиток індивідуальності. Існуюча ж у суспільстві злочинність – явище, яке відбиває стан суспільного організму, є наслідком соціальних умов життя суспільства; це категорія, яка характеризується статистичними закономірностями (які нерідко залежать від роботи правоохоронних органів і порядку обліку злочинів). У злочинності проявляється не індивідуальна воля, а дія суспільних закономірностей. Злочинність виявляє такі зв'язки з іншими соціальними явищами, які відсутні або не можуть бути безпосередньо встановлені при аналізі індивідуальних злочинних проявів [4, с. 115 – 123].

Проте у системі функцій методології системний підхід достатньо ефективно виконує, по-перше, функції, пов'язані з постановкою проблем у спеціальних науках, і, по-друге, функції дескриптивного характеру, тобто методологічного аналізу вже існуючого наукового знання [2, с. 73]. Окремі вчені зазначають, що злочинність проявляється у відображенні найважливіших об'єктивних зв'язків і залежностей, як в самій злочинності, так і між злочинністю і впливаючими на неї чинниками, породженими в першу чергу системою протидії злочинності, у вигляді певної, логічно впорядкованої цілісної структури взаємозв'язків [11, с. 141].

На сьогодні в кримінології немає чіткого визначення «злочинність», відсутні поняття «злочинність у вузькому розумінні» та «злочинність у широкому розумінні». Так, Г.А. Аванесов визначає злочинність як соціальне явище, при вивченні якого особа злочинця виходить на перший план, і зауважує, що в кримінологічній науці ще не встановлені конкретні зв'язки злочинності з її складовими, ознаками та компонентами, коли на першому плані не лише злочини, особи, які їх вчиняють, причини злочинів, жертви злочинних посягань, а й соціальні умови злочинності, її соціальні наслідки і латентна злочинність. Проте в основі всіх цих складових злочинності лежать конкретні злочини [1, с. 11 – 12]. Автор розглядає злочинність як явище, що знаходиться всередині суспільства і має з ним міцні зв'язки [1, с. 13].

Аналіз феномену злочинності можна, на думку Г.А. Аванесова, проілюструвати за допомогою магнітної моделі. Так, якщо під стіл помістити магніт, то металеві ошурки, які лежать на столі, із купки порошку перетворяться на металеві стовпчики. Магніт буде аналогом причин злочинності, металеві стовпчики – сукупністю злочинів. Під злочинністю при такому підході розуміється магнітне поле. Своєрідне поле соціальної напруги породжує злочинну поведінку. Саме за допомогою цього поля соціальної напруги суспільство породжує масове вчинення небезпечних для нього діянь. Однак не слід забувати і про динамічний розвиток суспільства і

про те, що фактично потужність такого поля залежить від потужності детермінант, що його визначають.

Злочинність можна визначити (за допомогою магнітної моделі) як стан суспільства, за якого регулярно вчиняється значна кількість злочинів – така кількість, що громадяни сприймають вчинення злочинів як закономірність (злочини вчинялись вчора, вони вчиняються сьогодні і будуть вчинятися завтра) [8, с. 144 – 145]. Значна кількість злочинів відповідно до закону переходу кількості у якість формує нову реальність.

Як стверджує І.П. Рущенко, сьогодні ми маємо усі підстави остаточно звільнитися від парадигми XIX ст. та ідеологізації феномену злочинності. По-перше, злочинність не може бути подоланою остаточно, бо є невід’ємною складовою суспільного життя; по-друге, вона не визначається певною сумою причин (факторів) і усі лінійні моделі причинно-наслідкового типу не здатні коректно пояснити цей феномен. Злочинність за своїми глибинними коріннями не є ситуативною, або визначеною конкретними мінливими причинами. Злочинність – функціональна, оскільки вона «обслуговує» певні потреби і інтереси як індивіду, так і суспільних структур та інституцій. Такий підхід теоретично є висновком трактування злочинності як форми соціальної адаптації [15, с. 185].

Дослідження динаміки рівня злочинності за 1991 – 2012 рр., що виражена у абсолютній кількості зареєстрованих злочинів за роками, можна представити у вигляді статистичного часового ряду [12, с. 316 – 317]. Динаміка свідчить про статистичні коливання, більш реальне урахування злочинів. Часовий проміжок було обрано невипадково, адже саме такий тривалий часовий проміжок дозволить вивчити рух злочинності у часі і її зміну залежно від соціально-економічних умов розвитку нашої держави. Графічне зображення динаміки злочинності (хаотична лінія) доводить, що злочинність – складна статистична множинність. Система, на наш погляд, так швидко не змінюється.

Визначення і визнання злочинності несистемним явищем має неабиякі наслідки: а) звертає увагу на ту систему, яка породжує злочинні прояви, що ще раз обґрунтовує необхідність загальносоціального запобігання, реакції держави на неї; б) концентрує пошук ядра соціальної системи і тих її елементів, сфери буття і виробництва, які продукують злочинні прояви; в) дозволяє побудувати конструктивну кримінологічну класифікацію злочинів, яка була б адекватною до різних злочинних проявів; г) дозволяє створити необхідні стратегії зменшення злочинних проявів. Визнання злочинності несистемою робить заходи запобігання злочинності реальним завданням.

Список літератури:

1. Аванесов Г. А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография / Г. А. Аванесов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 79 с.
2. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин; отв. ред. А. Ф. Зотов. – М. : Наука, 1973. – 272 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Данышин И. М. Проблемы детерминации злочинності / И. М. Данышин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1994. – № 2: 36. наук. пр.: для наук. та практ. працівників. – Х. : Основа, 1994. – С. 115 – 123.
5. Карпов Н. С. Злочинна діяльність: моногр. / Н. С. Карпов. – К. : Вид-во Семенко Сергія, 2004. – 310 с.
6. Кондратюк Л. В. Криминологическое измерение / Л. В. Кондратюк, В. С. Овчинский. – М. : Норма, 2012. – 272 с.
7. Криминология: приглашение к дискуссии: моногр. / авт. кол.: А. В. Баляба, Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г.Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.
8. Криминология: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Г.А. Аванесов и др.; под ред. Г.А. Аванесова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 575 с.
9. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.
10. Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. – М. : Юрид. лит., 1985. – 416 с.
11. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: моногр. / О. М. Литвинов. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – 446 с.

12. Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии: учеб.: [в 2 т.] / В.В. Лунеев. – Т. I. Общая часть. – М. : Изд-во Юрайт, 2011. – 1003 с.
13. Овчинников Б. Д. Вопросы теории криминологии: моногр. / Б. Д. Овчинников. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – 80 с.
14. Понятия советской криминологии: Методическое пособие. – М., 1985. – 100 с.
15. Рущенко І. П. Злочинність в Україні: функціональні пояснення / І. П. Рущенко // Право і безпека. – 2002. – № 3. – С. 184 – 188.
16. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2011. – 570 с.
17. Шепеленко Л. А. Преступность как система: попытка критического анализа : моногр. / Л. А. Шепеленко. – Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. – 94 с.

И.П. Рущенко,
д-р социол. наук, проф.,
Харьков. нац. ун-т внутр. дел,
проф. кафедры социологии и психологии,
г. Харьков

ПРЕСТУПНОСТЬ: СИСТЕМА ИЛИ СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД?

Системная методология приобрела большую популярность в 1970-1980 гг., когда советские ученые с энтузиазмом интерпретировали любые объекты как систему, и системология приобрела статус ведущей и модной методологии. Большой популярностью пользовались работы таких методологов, как Юдин, Садовский, Блауберг, Уемов и др. При этом не подвергалось сомнению то обстоятельство, что роль «всеобщего» метода по-прежнему играет диалектический материализм. Строгие партийные цензоры и контролеры упустили из виду, что, по сути, диалектический дискурс, ставящий во главу угла противоречия, плохо сочетается с системным мышлением, ориентированным на порядок, иерархию и стабильность. В дальнейшем всеобщее увлечение системным методом ослабело, и современный молодой исследователь не всегда четко понимает, что именно вкладывается в понятия «система» и «системный подход» и какие научные дивиденды можно от них ожидать. На наш взгляд, спад интереса к системному методу обусловлен тем, что он (по крайней мере, в социальных науках) не дал ожидаемых результатов и не подвинул науку к искомой истине. А в ряде случаев даже сыграл негативную роль или злую шутку, когда вместо упрощения объекта, на что и был рассчитан метод, увлечение системной риторикой приводило к неоправданному усложнению исследовательского дискурса. От этого могла разве что выиграть категория имитаторов науки, чьи псевдонаучные конструкции заменяют живой поиск истины.

Важнейшее требование метода заключалось в том, чтобы рассматривать объект как систему, т.е. сложный комплекс взаимодействующих элементов. А если объект достаточно прост или его